BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

भारताच्या आर्थिक विकासातील औद्योगिक क्षेत्राची भूमिका

काळे प्रवीण अरुण

संशोधक विद्यार्थी

Email : pkale3111@gmail.com

सारांश :

भारताच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचे महत्त्वाचे स्थान आहे. उद्योगांमुळे वस्तूंचे उत्पादन, रोजगारनिर्मिती, शेतीला आवश्यक साधनांचा पुरवठा, निर्यात आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यांना चालना मिळते. या संशोधन लेखाचा उद्देश भारताच्या नाममात्र सकल देशांतर्गत उत्पादनातील (GDP) उद्योग क्षेत्राचा वाटा आणि त्यातील निवडक उपक्षेत्रांतील बदल समजून घेणे हा आहे. भारत सरकारच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०२५–२६ मधील तक्ता I.2b च्या आधारे आर्थिक वर्ष २०२४–२५ आणि २०२५–२६ यांची वर्णनात्मक तुलना केली आहे. उपलब्ध अंदाजांनुसार, एकूण उद्योग क्षेत्राचा वाटा २४.६ टक्क्यांवरून २४.३ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला; तर उत्पादन क्षेत्राचा वाटा १२.६ टक्क्यांवरून १२.८ टक्क्यांपर्यंत वाढला. या फरकावरून उद्योग क्षेत्रातील सर्व उपक्षेत्रांची कामगिरी एकसारखी नसल्याचे दिसते. लेखात MSME उद्योग, कौशल्ये, वित्तपुरवठा, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, निर्यात आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांशी संबंधित प्रमुख आव्हाने मांडली आहेत. उपलब्ध आकडेवारी केवळ दोन वर्षांची असल्याने कारणपर संबंध किंवा दीर्घकालीन प्रवाह सिद्ध करण्याचा दावा केलेला नाही.

मुख्य शब्द : औद्योगिक क्षेत्र, आर्थिक विकास, GDP, उत्पादन क्षेत्र, रोजगार, MSME, उत्पादकता, भारत

१. प्रस्तावना :

औद्योगिक क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. या क्षेत्रात खाणकाम व उत्खनन, उत्पादन, वीज व इतर उपयोगी सेवा तसेच बांधकाम यांचा समावेश होतो. उत्पादन क्षेत्र हा औद्योगिक क्षेत्राचा एक भाग आहे; दोन्ही संज्ञा समान अर्थाने वापरता येत नाहीत. उद्योगांमध्ये कच्च्या मालाचे तयार वस्तूंमध्ये रूपांतर केले जाते. त्यामुळे रोजगार, व्यापार, गुंतवणूक आणि निर्यातीला मदत होऊ शकते.

औद्योगिक विकासाचा परिणाम शेती आणि सेवा क्षेत्रावरही होतो. शेतीसाठी लागणारी यंत्रे, पंप आणि इतर साधने उद्योगांमधून मिळतात. तसेच वाहतूक, गोदामे, दळणवळण आणि वित्तीय सेवांची मागणी वाढू शकते. तथापि, GDP मधील एखाद्या क्षेत्राचा वाटा वाढला किंवा कमी झाला म्हणून त्या क्षेत्रातील प्रत्यक्ष उत्पादन किंवा रोजगारात तितकाच बदल झाला असे थेट म्हणता येत नाही. नाममात्र GDP मधील वाट्यावर उत्पादनातील बदलांबरोबरच किंमतीतील बदलांचाही परिणाम होतो.

२. संशोधन समस्येचे विधान :

भारताच्या GDP मध्ये उद्योग क्षेत्राचा वाटा महत्त्वाचा असला, तरी उद्योग क्षेत्रातील विविध उपक्षेत्रांची कामगिरी, रोजगारनिर्मिती, MSME उद्योगांची उत्पादकता आणि जागतिक स्पर्धेत टिकण्याची क्षमता यांचा स्वतंत्रपणे विचार करणे आवश्यक आहे. एकूण उद्योग क्षेत्राचा वाटा किंचित कमी होत असताना उत्पादन क्षेत्राचा वाटा वाढल्याचे उपलब्ध अंदाज

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

दर्शवतात. या बदलांचे योग्य अर्थ लावण्यासाठी क्षेत्रीय आकडेवारीची तुलना करणे आणि उद्योग क्षेत्रासमोरील आव्हानांचा आढावा घेणे ही या अभ्यासाची प्रमुख समस्या आहे.

३. अभ्यासाची गरज व महत्त्व :

औद्योगिक क्षेत्राचा विकास रोजगार, उत्पन्न, उत्पादन क्षमता आणि निर्यातीसाठी महत्त्वाचा असतो. मात्र, केवळ एकूण GDP मधील वाटा पाहून संपूर्ण क्षेत्राची स्थिती समजत नाही. उपक्षेत्रांतील फरक, लहान उद्योगांच्या अडचणी आणि तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेचा विचार केल्यास औद्योगिक धोरण अधिक परिणामकारक करण्यासाठी दिशा मिळू शकते.

४. संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. औद्योगिक क्षेत्राची व्याप्ती आणि उत्पादन क्षेत्राशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे.
2. २०२४–२५ आणि २०२५–२६ या आर्थिक वर्षांतील निवडक क्षेत्रीय वाट्यांची तुलना करणे.
3. उद्योग क्षेत्रासमोरील प्रमुख आर्थिक, तांत्रिक आणि पायाभूत अडचणी ओळखणे.
4. औद्योगिक विकासासाठी व्यवहार्य धोरणात्मक उपाय सुचवणे.

५. संशोधन प्रश्न :

5. नाममात्र GDP मधील एकूण उद्योग क्षेत्र आणि उत्पादन क्षेत्राच्या वाट्यात कोणते बदल दिसतात?
6. उद्योग क्षेत्रातील प्रमुख अडचणी कोणत्या आहेत?
7. औद्योगिक विकास अधिक उत्पादक, सर्वसमावेशक आणि पर्यावरणपूरक करण्यासाठी कोणते उपाय उपयुक्त ठरू शकतात?

६. साहित्याचा व दस्तऐवजांचा आढावा :

या लेखात मुख्यतः भारत सरकारच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०२५–२६ मधील GDP च्या क्षेत्रीय वाट्यांचा तक्ता वापरला आहे. या तक्त्यातील आकडे उद्योग क्षेत्र, उत्पादन क्षेत्र, बांधकाम, खाणकाम, सेवा आणि शेती यांच्या नाममात्र GDP मधील वाट्यांची तुलना करण्यास मदत करतात [१].

भारत सरकारच्या सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालयाचा वार्षिक अहवाल MSME क्षेत्राविषयी अधिकृत माहिती मिळवण्यासाठी संबंधित स्रोत आहे [२]. राष्ट्रीय लेखा सांख्यिकी हा GDP आणि क्षेत्रीय योगदान समजून घेण्यासाठी पूरक अधिकृत स्रोत आहे [३]. जागतिक बँकेचा 'Industry (including construction), value added (% of GDP)' निर्देशक आंतरराष्ट्रीय तुलनेसाठी उपयोगी आहे; मात्र त्याची व्याख्या आणि भारत सरकारच्या तक्त्यातील मोजमाप एकसारखे आहेत असे गृहीत धरू नये [४].

उपलब्ध दस्तऐवजांचा हा संक्षिप्त आढावा आहे. या लेखात स्वतंत्र सर्वसमावेशक शैक्षणिक साहित्य-समीक्षा किंवा सर्व पूर्वीच्या संशोधनांचा तुलनात्मक आढावा घेतलेला नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

७. संशोधनातील अंतर :

या लेखासाठी वापरलेल्या दोन वर्षांच्या अंदाजांमधून एकूण उद्योग क्षेत्र आणि उत्पादन क्षेत्राच्या वाट्यातील अलीकडील बदल दिसतात; परंतु त्यावरून दीर्घकालीन प्रवाह, रोजगारावरील परिणाम किंवा GDP वाढीशी कारणपर संबंध निश्चित करता येत नाही. त्यामुळे वास्तविक उत्पादन, रोजगार, गुंतवणूक, उत्पादकता आणि निर्यात यांचा दीर्घ कालावधीतील एकत्रित अभ्यास आवश्यक आहे. हा लेख उपलब्ध दोन वर्षांच्या आकडेवारीचे प्राथमिक वर्णनात्मक विश्लेषण करतो.

८. संशोधन पद्धती :

अभ्यासाचे स्वरूप : **वर्णनात्मक आणि दुय्यम माहितीवर आधारित.**

माहितीचे स्रोत : भारत सरकारचे आर्थिक सर्वेक्षण २०२५–२६, राष्ट्रीय लेखा सांख्यिकी, MSME मंत्रालयाचे वार्षिक अहवाल आणि जागतिक बँकेचा संबंधित निर्देशक [१–४].

विश्लेषण पद्धत : २०२४–२५ आणि २०२५–२६ या आर्थिक वर्षांतील नाममात्र GDP मधील क्षेत्रीय वाट्यांची तुलना केली आहे. बदल मोजण्यासाठी २०२५–२६ मधील वाट्यातून २०२४–२५ मधील वाटा वजा केला आहे. हा फरक 'टक्केवारी-बिंदू' म्हणून मांडला आहे.

मर्यादा : २०२४–२५ ची मूल्ये तात्पुरते अंदाज (PE) आणि २०२५–२६ ची मूल्ये प्रथम अग्रिम अंदाज (FAE) आहेत. हे आकडे पुढे सुधारित होऊ शकतात. अभ्यासात दोन वर्षे आणि नाममात्र वाटे वापरले असल्याने उत्पादनवाढीचे दर, रोजगारातील बदल किंवा कारणपर संबंध सिद्ध होत नाहीत.

९. आकडेवारीचे सादरीकरण व विश्लेषण :

भारताच्या नाममात्र GDP मधील औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २०२४–२५ मधील २४.६% वरून २०२५–२६ मध्ये २४.३% झाला. मात्र, उत्पादन क्षेत्राचा वाटा १२.६% वरून १२.८% वाढला. यावरून उत्पादन क्षेत्रात सकारात्मक बदल दिसून येतो.सेवा क्षेत्राचा वाटा ४९.९% वरून ५१.१% झाला, तर कृषी क्षेत्राचा वाटा १६.३% वरून १५.२% झाला. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे महत्त्व वाढत असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष: औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, भांडवल, कौशल्यविकास आणि रोजगारनिर्मिती यांवर भर देणे आवश्यक आहे. यामुळे भारताचा आर्थिक विकास अधिक मजबूत होऊ शकतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

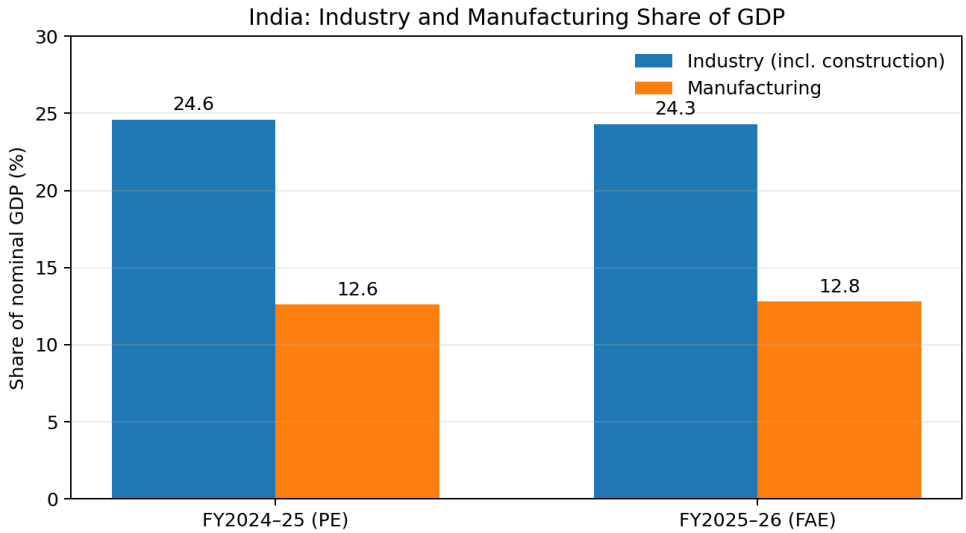

Figure 1. Industry and manufacturing shares in nominal GDP. Source: Economic Survey 2025–26, Table I.2b

Table 1. Sectoral contribution to nominal GDP

Sector	FY2024–25 (PE)	FY2025–26 (FAE)	Change (pp)
Industry	24.6%	24.3%	−0.3
Mining and quarrying	1.6%	1.4%	−0.2
Manufacturing	12.6%	12.8%	+0.2
Electricity, gas, water and other utilities	2.4%	2.3%	−0.1
Construction	7.9%	7.8%	−0.1
Services	49.9%	51.1%	+1.2

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

Agriculture, livestock, forestry and fishing	16.3%	15.2%	–1.1

Source: Government of India, Economic Survey 2025–26, Table I.2b. Note: PE = Provisional Estimates; FAE = First Advance Estimates; pp = percentage points. Figures may be revised.

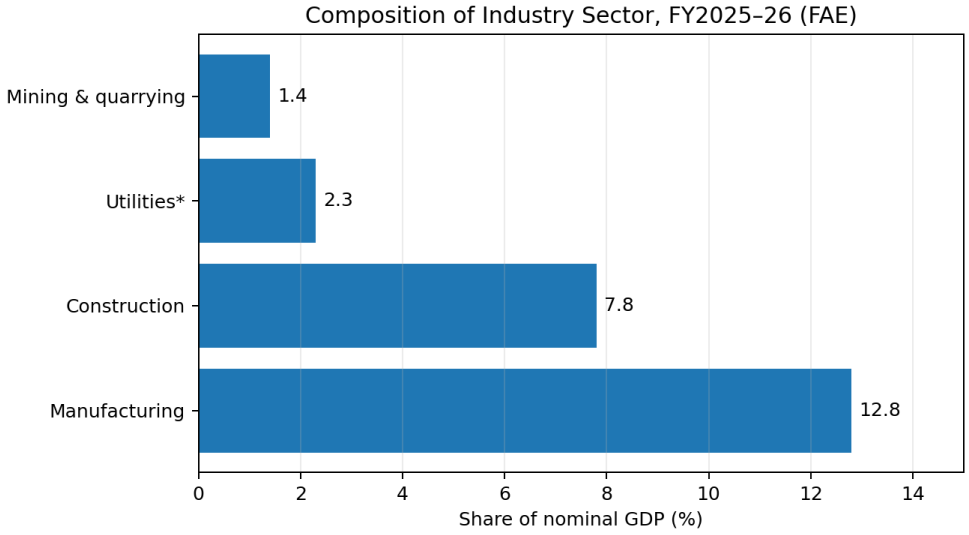

Figure 2. Industrial subsectors as a share of nominal GDP, FY2025–26 (FAE). *Utilities include electricity, gas, water supply and other utility services.

भारताच्या नाममात्र GDP मधील औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २०२४–२५ मधील २४.६% वरून २०२५–२६ मध्ये २४.३% झाला. मात्र, उत्पादन क्षेत्राचा वाटा १२.६% वरून १२.८% वाढला. यावरून उत्पादन क्षेत्रात सकारात्मक बदल दिसून येतो.

सेवा क्षेत्राचा वाटा ४९.९% वरून ५१.१% झाला, तर कृषी क्षेत्राचा वाटा १६.३% वरून १५.२% झाला. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राचे महत्त्व वाढत असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष: औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञान, भांडवल, कौशल्यविकास आणि रोजगारनिर्मिती यांवर भर देणे आवश्यक आहे. यामुळे भारताचा आर्थिक विकास अधिक मजबूत होऊ शकतो.

१०. औद्योगिक क्षेत्रासमोरील प्रमुख आव्हाने :

१०.१ रोजगार व कौशल्यांचा अभाव

आधुनिक यंत्रे आणि स्वयंचलित तंत्रज्ञानामुळे उत्पादनक्षमता वाढू शकते; परंतु नवीन रोजगार त्याच प्रमाणात वाढेलच असे नाही. उद्योगांच्या गरजेनुसार व्यावसायिक प्रशिक्षण, शिकाऊ उमेदवारी आणि कौशल्यविकास आवश्यक आहे.

१०.२ MSME उद्योगांना वित्तपुरवठा

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना कर्ज मिळण्यात अडचणी, ग्राहकांकडून पैसे उशिरा मिळणे, जुन्या यंत्रांचा वापर आणि गुणवत्ता प्रमाणपत्रांचा खर्च अशा समस्या येऊ शकतात. या अडचणींमुळे उत्पादन आणि स्पर्धात्मकता प्रभावित होऊ शकते.

१०.३ पायाभूत सुविधा व वाहतूक

वाहतुकीचा खर्च, वीजपुरवठ्यातील अडथळे, औद्योगिक जागा आणि पाण्याची उपलब्धता यांचा उत्पादन खर्चावर परिणाम होतो. कार्यक्षम वाहतूक आणि पुरवठा-साखळी उद्योगांना बाजारपेठेशी जोडते.

१०.४ तंत्रज्ञान व नवोन्मेष

डिजिटल साधने, आधुनिक यंत्रसामग्री आणि संशोधन-विकासासाठी गुंतवणूक व प्रशिक्षित मनुष्यबळ आवश्यक असते. लहान उद्योगांना या सुविधा परवडणे कठीण जाऊ शकते.

१०.५ निर्यात व जागतिक स्पर्धा

जागतिक बाजारपेठेत टिकण्यासाठी दर्जेदार वस्तू, योग्य किंमत, वेळेवर पुरवठा आणि आंतरराष्ट्रीय मानकांचे पालन आवश्यक आहे.

१०.६ प्रादेशिक असमतोल

औद्योगिक गुंतवणूक काही राज्यांमध्ये किंवा शहरांमध्ये केंद्रित झाल्यास इतर भागांतील रोजगार आणि व्यवसायाच्या संधी मर्यादित राहू शकतात.

१०.७ पर्यावरणीय शाश्वतता

औद्योगिक विकासासोबत प्रदूषण कमी करणे, ऊर्जा व पाणी वाचवणे आणि कचऱ्याचा पुनर्वापर करणे आवश्यक आहे.

११. धोरणात्मक उपाययोजना :

1. 1.MSME उद्योगांना सुलभ कर्ज, वेळेवर देयके, डिजिटल साधने आणि गुणवत्ता प्रमाणपत्रांसाठी मदत उपलब्ध करून द्यावी.
2. औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, महाविद्यालये आणि उद्योग यांच्या सहकार्याने रोजगाराभिमुख कौशल्य प्रशिक्षण वाढवावे.
3. रस्ते, रेल्वे, वीज, पाणी, गोदामे आणि मालवाहतूक सुविधा सुधाराव्यात.
4. आधुनिक तंत्रज्ञान, संशोधन-विकास आणि विद्यापीठ-उद्योग सहकार्याला प्रोत्साहन द्यावे.
5. उत्पादनाची गुणवत्ता आणि आंतरराष्ट्रीय मानकांचे पालन सुधारून निर्यातीस मदत करावी.
6. औद्योगिक गुंतवणूक कमी विकसित प्रदेशांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी योग्य पायाभूत सुविधा आणि प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी.
7. स्वच्छ ऊर्जा, ऊर्जा कार्यक्षमता, पाण्याचे संवर्धन आणि कचऱ्याचा पुनर्वापर यांना प्रोत्साहन द्यावे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

8. औद्योगिक धोरणाचे मूल्यमापन करताना गुंतवणुकीबरोबर रोजगाराची गुणवत्ता, वास्तविक मूल्यवर्धन, उत्पादकता, निर्यात आणि प्रादेशिक समावेशकता तपासावी.

१२. निष्कर्ष :

या अभ्यासातून भारताच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचे महत्त्व स्पष्ट होते. आर्थिक सर्वेक्षण २०२५–२६ मधील उपलब्ध अंदाजांनुसार, नाममात्र GDP मधील एकूण उद्योग क्षेत्राचा वाटा २४.६ टक्क्यांवरून २४.३ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला; तर उत्पादन क्षेत्राचा वाटा १२.६ टक्क्यांवरून १२.८ टक्क्यांपर्यंत वाढला. त्यामुळे एकूण उद्योग क्षेत्र आणि त्यातील स्वतंत्र उपक्षेत्रांची कामगिरी वेगवेगळी असू शकते.

या अभ्यासाच्या मर्यादांमुळे या दोन वर्षांच्या आकड्यांवरून दीर्घकालीन निष्कर्ष किंवा कारणपर संबंध मांडता येत नाहीत. पुढील अभ्यासात वास्तविक औद्योगिक मूल्यवर्धन, रोजगार, गुंतवणूक, उत्पादकता आणि निर्यात यांची अधिक दीर्घ कालमालिका तपासणे उपयुक्त ठरेल. कौशल्यविकास, MSME उद्योगांना मदत, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञान, स्पर्धात्मकता आणि पर्यावरण संरक्षण यांवर भर दिल्यास औद्योगिक विकास अधिक मजबूत व सर्वसमावेशक होऊ शकतो.

13.संदर्भसूची :

1. भारत सरकार, वित्त मंत्रालय. (२०२६). Economic Survey 2025–2026. https://www.indiabudget.gov.in/economicsurvey/index.php?hl=en-IN
2. भारत सरकार, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग मंत्रालय. (२०२५). Annual Report 2024–25. https://www.msme.gov.in/sites/default/files/MSME-ANNUAL-REPORT-2024-25-ENGLISH.pdf
3. भारत सरकार, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय. (२०२५). National Accounts Statistics 2025. https://mospi.gov.in/sites/default/files/press_release/Press%20Release%20on%20National%20Accounts%20Statistics%20Publication%20-%202025.pdf
4. World Bank. (n.d.). Industry (including construction), value added (% of GDP). World Development Indicators. https://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS